

בירור נוסחא

אולי יראה ה' בעניי/בעיני

לפני סדר העבודה שהתקבל לסידורי תימן מסדורי ספרד, יש שני פיוטי פתיחה, שהשני בהם הוא לר' משה בן עזרא המתחיל אערוך מדברי דתי וכו'. בפיוט זה כל בית בנוי מארבע צלעות, כשהצלע האחרונה היא שבר פסוק המתחיל במילה אולי ומסתיים בחרוז המתאים לאותו בית. אחד הבתים הוא:

נְקַלְוֹתִי לְפָנֶי קוֹנֵי. נְבַעְתִּי מִפְּכֹד זְדוֹנֵי.
נְפְלוּ פָנַי אֶשְׂאוֹל מֵעֲנָה לְשׁוֹנֵי. אֲוִלִי יִרְאֶה ה' בְּעֵינַי:

בתיבה האחרונה של בית זה אנו מוצאים במחזורי התפילה שתי נוסחאות, האחת בְּעֵינַי, והשניה בְּעֵינֵי. למעשה, סוף בית זה בנוי על לשון הפסוק בשמואל (ב' ט"ז, י"ב), אולי יִרְאֶה ה' בעוני (כתיב) בְּעֵינֵי (קרי) וְהָשִׁיב ה' לִי טוֹבָה תַחַת קִלְתּוֹ הַיּוֹם הַזֶּה. בבואנו לעמוד על בירור שתי הנוסחאות, נקדים להביא בקצרה את דברי המפרשים אשר ביארו כל אחד בדרכו את צורת הקרי של תיבת בעיני.

א. המנחת שי הביא את דברי מדרש תנחומא האומר כי פסוק זה הוא אחד מי"ח תיקון סופרים. לפי זה, היה צריך להיות כתוב אולי יראה ה' בעינו, אלא שאין זה כבוד לומר כך כלפי מעלה ולכן כינה הכתוב.

ב. רבים מהמפרשים, מהם, תרגום יונתן, רש"י, ר' יוסף קרא, ר' ישעיה מטראני, מצודות דוד ועוד, סוברים כי פסוק זה הוא מקרא קצר, ופירושו, אולי יראה ה' ב[דמעת] עיני, דהיינו בצערי, דבר המזכיר את תשובת הקב"ה לחזקיהו אחר שהתפלל אליו בחלותו, שמעתי את תפילתך ראיתי את דמעתך (מלכים ב' כ', ד').

ג. הרד"ק (בנביא ובספר השרשים תשכ"ז, עמ' תקכ"ה), רבי יונה אבן ג'נאח (ספר השרשים תרנ"ו, עמ' 366) ועוד מפרשים, ביארו את תיבת בעיני מלשון בענייני. גם הרמב"ם במורה הנבוכים (ח"ג פרק ב') פירש בדומה לזה, אולי יראה ה' פְּעִינִי, כלומר, את מצבי.

ד. הרלב"ג פירש, אולי ישגיח בי ה' בעבור מה שעניי רואה מהבזויים האלו, ואני סובלם לכבוד השם יתברך.

ה. יש שפירשו בעיני במשמעות בדרכי, על דרך בפתח עינים (בראשית ל"ח, י"ד).

ו. יש שפירשו את תיבת בעיני במשמעות בגופי, ופירושו אולי יראה ה' בי, בגופי ובנפשי המתייסרים במעמד קשה זה.

ז. הרד"ק הביא פירוש מחודש בשם יש מפרשים (ספר השרשים תשכ"ז, עמ' תקכ"ה), כי היו"ד בין העי"ן והנו"ן ראויה להיאחר, ומשפטו בעניי.

מכל האמור לעיל נראה שפירוש פסוק זה היה קשה למפרשים להלמו, ואף אם כל אחד פירש את תיבת בעיני לפי דרכו, הצד השווה שבהם, שכולם פירושים קשים ועל צד הדוחק.

אחר שעמדנו על הדעות השונות בפירוש תיבת בעיני, נשוב לפיוט הפתיחה לסדר העבודה. כאמור, קיבלנו את הגרסא פְּעִינִי דווקא ולא פְּעִינִי כלשון הפסוק. ואם אכן כן הוא, יגדל התימה על אבותינו ורבותינו, כי הלא המה היו אמונים על לימוד התנ"ך מדי יום ביומו, וחלקים נכבדים ממנו שגורים על פיהם על פה, ובודאי הכירו את לשון הפסוק, ומה הביאם לשנות בפיוט זה מהנוסחא שיצאה מתחת יד הפייטן בתרתי לגריעותא. ראשית, סופי הבתים בפיוט זה הם שברי פסוקים, ולא די בכך ששינו בית זה מלשון הפסוק, עוד גרמו בשינוי זה לפגום בחריזה, מאחר שהמחבר שמר בכל סופי בית זה לסיים בתיבה המסתיימת בנו"ן הנקודה בחירק, קוּנִי, זְדוּנִי, לְשׁוּנִי, כך שברור שהחרוז המתאים בבית בו אנו עוסקים הוא פְּעִינִי, ולא פְּעִינִי כנוסחתנו. בנוסף, כמו שכתב רבי יעקב

יצחקי בפירושו לסידור שערך הנקרא אהלי יעקב, נראה שהפייטן פירש כתרגום - דמעת עיני, ולכן הסמיך זאת לבית הקודם המדבר גם הוא על דמעות, חשבתי נסכי מימי עיני.^[א]

וגם אם נאמר שאת נוסחתם קיבלו מספרי הדפוס שהגיעו אליהם, עדיין קשה, מדוע לא תיקנו אבותינו ורבותינו את הנוסחא לשבח בהתאם לפסוק ולחריזה כמו שעשו רבים מפיוטי חכמי ספרד שהגיעו לתימן, ששינו פה ושם בניקודי התיבות או בנוסחתן, ולא תמיד נשאו נאמנים וצמודים למקור מסיבות שראו לנכון.

הן אמת, שאין לתמוה על כך שנוסח הפסוק המצוטט בפיוט אינו כנוסח המופיע במקרא, כי כך דרכם של הפייטנים לא פעם בחיבור פיוטיהם, לשנות מלשון הפסוק ולהתאימו לצורך שימושם בו. והנה בפיוט זה עצמו מוצאים אנו לפחות עוד שתי דוגמאות שבהן מצוטטים פסוקים, ובכל סידורי ספרד המדוייקים חדשים גם ישנים, ואף בכתבי היד של מהרי"ץ, שינו באחת התיבות מלשון הפסוק. א. את אחד הבתים סיים הפייטן בשבר הפסוק אולי יעשה ה' אֶתְנוּ ככל נפלאותיו, על אף שבפסוק כתוב אולי יעשה ה' אֶתְנוּ ככל נפלאותיו (ירמיה כ"א, ב'), וכך הנוסחא כפי קבלתנו במסורת אבותינו. ב. בבית אחר סיים הפייטן בשבר הפסוק אולי יגיד לנו את דְרָךְינוּ, וכך נדפס בכל סידורי ספרד ובכתבי יד מהר"י צאלח זצ"ל, אף שבפסוק כתוב דְרָךְנוּ (שמואל א' ט', ו'). אכן בדוגמא השניה קבלתנו במסורת אבותינו לומר דְרָךְנוּ כמו בפסוק.

ונראה לומר שהטעם שהפייטנים לא היו נאמנים תמיד לנוסח המקרא, הוא מפני שלשון התפילה צריכה להיות מבוארת יותר מלשון המקרא. ואם כן, על פי דברינו לכאורה ניתן ליישב מעט את גרסת אבותינו, כי מאחר שראו איך נתחבטו המפרשים בפירוש תיבת בעיני, העדיפו את נוסחת בעיני שהיא ברורה ומבוארת יותר. וזאת, למרות שנוסחא זו אינה כלשון המקרא ואף פוגמת בחריזה.

[א] **אגב**, בסדר התפילה בגוף סידור אהלי יעקב נדפסה נוסחת **בעיני**, ולא נוסחת **בעיני** שאותה טרח לבאר בפירושו.

עד דאטינן להכי, נבוא לברר את פירוש נוסחת הכתיב - בעוני.

א. יש המפרשים את נוסח הכתיב בעוני במשמעות עוון, ופירושו אולי יראה ה' בסבל או בעונש שאני סובל בגלל עווני, כמו אם ראה תראה בעני אמתך (שמואל א', י"א), וכן עלי אדני המלך העון (שם י"ד, ט).

ב. יש מהמפרשים שפירשו שצורת הכתיב בעוני מכוונת לשם העצם עֲנִי. הרד"ק כתב, והכתיב הוא בעוני, כלומר, בעניי. ורבי האברבנאל כתב, אולי יראה ה' בעוני, רצה לומר אולי ישגיח האל יתברך בעוני והחרפה אשר אני סובל ויהיה זה כפרת אשמותי.

לפי שני הפירושים יוצא שהפסוק שלפנינו הוא מקרא קצר, האחד, אולי יראה ה' ב[סבל או בעונש שאני סובל בגלל] עווני, והשני אולי יראה ה' פְּעֻנֵי [שלי].

אחר הדברים האלה, נראה לומר באופן פשוט שאולי צורת הכתיב מכוונת למילה פְּעֻנֵי. שהרי מבחינת ההבנה צורה זו פשוטה וברורה יותר משתי האפשרויות האחרות (פְּעֻנֵי, פְּעֻנֵי), ולא בכדי הביא הרד"ק (הובאו דבריו לעיל) יש מפרשים שפירשו אפילו את צורת הכתיב בעיני כבעניי. כך שאין צורך להידחק ולומר שהמקרא הוא מקרא קצר.

אמנם לכאורה נראה כי ניקוד התיבה באופן כזה מעורר שתי תמיהות. ראשונה, למה אחר העי"ן יש וי"ו, הרי כשלמילה על משקל עֲנִי נוסף כינוי שייכות, החולם שבעי"ן מנוקד בקמץ קטן (מפני ההטעמה שהתרחקה), כגון עֲנִיךָ, עֲנִינִי, עֲנִינִי, ואף בכינוי לגוף ראשון העי"ן צריכה להינקד בקמץ קטן. ועוד, היה צריך לכתוב עֲנִי בשני יודי"ן, יו"ד אחת של השורש, ויו"ד נוספת של כינוי השייכות.

על השאלה הראשונה ניתן לומר כי מצאנו במקרא תיבות דוגמאות מעין תיבה זו שנכתבת בוי"ו יתירה, ונקראת בקמץ, כגון, מְיֹרְדֵי (תהלים ל', ד'), מְלוֹשְׁנֵי (שם ק"א, ה'), אֲצֹרֶךְ (ירמיה א', ה'), יְכוּנִיָּה (שם כ"ז, כ'),

תּוֹקָהּת (דברי הימים ב' ל"ד, כ"ב). זאת יש להעיר, שלהבדיל מחמש הדוגמות הראשונות שבהן יש הערת כתיב וקרי, במילה תוקהת אין בכתר ארם צובה הערת כתיב וקרי, אלא רק הערת מסורה קטנה "לית, ומלא", פירוש, מילה זו יחידאית במקרא שבאה בכתיב מלא. על כל פנים אין חריגה בכך שנוסח הכתיב יקיים וי"ו במקום קמץ קטן.

על השאלה השנייה שנחסרה יו"ד השייכות, יש להשיב כי מצאנו דוגמתה במקרא בתיבת גוֹי (צפניה ב', ט'), שמשמעה הגוי שלי, כמו שפירשו הראב"ע, הרד"ק, ועוד. אם כן, גם כאן נוכל לומר שנחסרה יו"ד הכינוי בכתיב, וצורת הכתיב הרי מקיימת את הניקוד גְּעוֹנִי=גְּעָנִי, וכך נימלט מהקשיים שהועלו.

על פי דברינו ניתן עוד להמליץ טוב על אבותינו, כי כשהעדיפו את נוסחת בעניי על נוסחת בעיני, לא העדיפו נוסחא חדשה על פני נוסחת הפסוק, אלא העדיפו את נוסח הכתיב שבפסוק על פני נוסח הקרי שבפסוק.

ודע, כי כל מה שנכתב כאן הוא רק להראות פנים לנוסחת אבותינו ולנסות למצוא לה יד ושם בדברי הפרשנים ועל פי הדקדוק, ואין בדברינו שום אמירה כי היא ורק היא הנוסחא הנכונה ונוסחת בעיני טעות היא, וכל שליח ציבור בקהלו יאמר כאשר הורגל על לשוננו, ורחמנא לבא בעי.